

writings of modern scholars. However, the deep stratum of his philosophy has not yet been studied and not disclosed in connection with the vastness of the spheres of his ideas. Including insufficiently highlighted and analyzed the idea of P.O. Florensky on religious dogma in the context of philosophical and religious issues of Western and n theology of the XIX - early XX centuries. and in relation to the general doctrine of the Christian Church.

The article deals with the conceptual connections of theological views of P.O. Florensky with the ideas of prominent philosophers and epistemologists XIX-the beginning of the XX century. The theological interpretation of P.O. Florensky nature of religious dogma, the nature of religious knowledge; establishing the nature of the connection between individual religious experience and religious tradition; the peculiarities of his creative activity are researched in the context of the actual religious-philosophical problems of that time, which determines both the continuity and the novelty of his philosophical views in the historical context.

Key words: creative activity, religious and philosophical problems, epistemology of religious dogma, history of Christianity.

REFERENCES:

1. Andronik, igumen. Svyashchennik Pavel Florenskiy - professor MDA i redaktor «Bogoslovskogo vestnika» // Bogoslovskie trudy. Sb. 28. Moskva: 1987. 308s.
2. Berestovskaya D.S. V.I. Vernadskiy i P.A. Florenskiy – sudby russkikh mysliteley // Uchenye zapiski TNU im. V. I. Vernadskogo. Seriya: Filosofiya. Kulturologiya, Politologiya. Sotsiologiya. Simferopol, 2013. T. 24(65), №3. 388 s.
3. Verstyuk I.O. Stverzhennya istyny. Do 125-richchya z dnya narodzhennya ta 70-richchya z dnya muchenyts'koyi smerti o. Pavla Florens'koho (1882 — 1937). URL: https://dt.ua/SOCIETY/stverzhennya_istini_do_125-richchya_z_dnya_Narodzhennya_70-richchya_z_dnya_muchenitskoyi_smerti.html - дата звернення 22.01.2018.
4. Dzheymys U. Pragmatizm: novoye nazvaniye dlya nekotorykh starykh metodov myshleniya / Per. s angl. P. Yushkevicha. Izd. 3-ye. Moskva : LKI, 2011. 240s.
5. Kontsept religioznogo obrashcheniya v filosofii VI. Solov'yeva // Vestnik Pravoslavnogo Svyato-Tikhonovskogo Gumanitarnogo Universiteta. №2, 2004. S. 159-189
6. N'yumen Dzh. G. Ideya Universiteta/ per. s angl. S. B. Benediktova. Minsk: BGU, 2006. 208s.
7. Pavlyuchenkov N.N. P.A. Florenskiy o religioznom opyte i religioznoy dogmatike // Vestnik PSTGU: Bogosloviye. Filosofiya 2014. Vyp. 2 (52). S. 61–77.

Статтю подано до редколегії 9.02.2018 р.

УДК 373.2.015.31:392

Наталія Мозгальова

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
доктор педагогічних наук, професор (Україна)

Ірина Барановська

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат педагогічних наук, доцент (Україна)

Наталія Ліва

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат мистецтвознавства, старший викладач (Україна)

Європейський архетип сакрального в контексті історичного конфлікту віри та знання

Анотація. У статті розглядається еволюція взаємодії носія європейської культурної традиції із сферою сакрального на різних етапах соціально-історичного розвитку. Ця взаємодія досліджується у контексті діалектичного протистояння віри і знання як основоположних форм духовної екзистенції людини. Послідовно простежуються різні стадії зазначеного конфліктного протистояння впродовж європейської історії. Увага акцентується на назрілій необхідності вирішення означеної проблеми, що досягла кульмінаційної гостроти у ХХ столітті.

Ключові слова: сакральне, діалектичне протистояння, культура, духовність, криза, європейське суспільство, інститут церкви, християнство, «маятникові рухи», картина світу.

Важко назвати проблему, вирішенню якої приділялася би більша увага впродовж усієї європейської історії, ніж так званій *проблемі віри та знання*. Починаючи з часів античності й завершуючи сьогоденням, питання співвідношення і взаємодії раціональної та інтуїтивної сфер духовної екзистенції людини було й залишається болісним і актуальним предметом філософських, культурологічних соціологічних та мистецтвознавчих дискусій і досліджень. Особливо інтенсивний дискурс навколо означеної проблеми розгорнувся, починаючи з 1960-х років минулого століття. Розв'язанню цієї проблеми приділяли велику увагу вчені та мислителі найрізноманітніших сфер інтелектуальної діяльності: богослови (Дж. Хоут, С. Коклі), філософи (Н. Мерфі, О. Лосев, Г. Батіщев, В. Бичков), фізики та хіміки (А. Пікок, А. Макрат, Р. Фейнман, П. Еткінс, В. Гінзбург). Серед сучасних дослідників – Л. Боброва, І. Андреева, Г. Хлебніков та ін. Вивченням означеної проблеми займаються спеціальні академічні кафедри (наприклад, кафедра науки та релігії в Оксфорді), наукові товариства (Європейське товариство з вивчення науки і теології), періодичні видання («Zygon: Journal of Religion and Science») тощо. Втім, незважаючи на наявність колосальної кількості досліджень, присвячених питанням взаємодії віри та знання, вчені й сьогодні не можуть похвалитися однотайністю думки щодо вирішення цієї проблеми.

Стаття є внеском у вивчення природи духовної кризи сучасного європейського та проєвропейського суспільства, що знайшла відображення у художній культурі й значною мірою пов'язана з характером сучасної інтерпретації сакрального. Саме в цьому полягає її актуальність.

Мета статті – дослідити особливості еволюційних змін у процесі взаємодії носія європейської культурної традиції із сферою сакрального на ключових етапах соціального розвитку в контексті історичного конфлікту віри та знання.

Досліджуючи сакральне як феномен, ми не звужуємо проблемне поле ані виключно християнством, ані межами будь-якого релігійного культу взагалі й тлумачимо це поняття більш широко. Адже, як показує досвід людського буття, сфера сакрального виходить далеко за межі релігії, й аскетизм служіння не є явищем виключно культовим. У процесі соціально-історичного розвитку поруч з інститутом церкви в суспільстві поступово сформувалися й не припиняють свого існування альтернативні сфери духовного життя людини. Так, своєрідний ореол сакральності відзначає науково-дослідницьку діяльність, мета якої – безкорисливий пошук істини. Самозречення, героїзм і мучеництво рівною мірою супроводжують життєвий шлях як найвидатніших поборників віри, так і вчених та філософів. Не менш характерним осередком сакрального є сфера мистецтва, глибинний зміст якої також становить служіння. За певних соціально-політичних умов сакральних рис може набути навіть конкретна ідеологія. Означені альтернативи екзистенції людського духу, з'явившись у глибинах історичного минулого, продовжують розвиватися та взаємодіяти. У їхніх складних інтерактивних переплетіннях можна виявити певні закономірності.

Рушійною силою будь-якого розвитку є принцип полярного протистояння. Така закономірність осмислювалася впродовж віків у культурах різних народів та епох, і результати цієї рефлексії знаходили прояв у найрізноманітніших формах. Так, втілення ідеї протистояння-взаємодоповнення демонструють численні ментальні моделі, продуковані давніми культурами: взаємодія «Яві» та «Наві» у міфології давніх слов'ян, Неба і Землі у космогонічних міфах давніх греків, Інь та Янь у китайській філософії. Зокрема, у європейській культурі означений принцип ілюструє теологічна концепція нескінченної боротьби божественного та демонічного, розроблена ще в античні часи вчення про діалектику. «Космос не знає виснаження, йому притаманне вічне життя, зумовлене ритмом, що його відбиває колосальний космічний маятник. Лише одне коливання цього великого маятника містить у собі всю безодню часу, що відраховується від початку й до кінця світобудови, яке під час наступного коливання починає своє наступне відродження і так – без кінця! Можливо, цей принцип, використовуваний природою в усіх своїх проявах, і є та дивна, захована у таємних основах світобудови простота, яку передчували у давнину, оспівували поети і про яку говорили нам філософи» [1, с. 108–109]. Це твердження Олександра Чижевського може служити своєрідним узагальненням усього розмаїття діалектичних протистоянь. Співіснування щойно окреслених альтернативних форм еволюції сакрального логічно вкладається в його широко використовувану теорію «маятникових рухів».

Починаючи з III–IV століть нашої ери, стрижнем європейської культури впродовж століть було християнство. «Шедеври, створені протягом віків багатьма поколіннями митців, стали не лише символом духовних і культурних цінностей християнства, а й символом європейської цивілізації в цілому», – зазначає Раїса Рашкова [2, с. 6]. Духовна монополія двох антагоністичних конфесій, католицької та православної, з яких у Європі домінуючу роль відігравала перша, довгий час визначала й визначає лице культури й мистецтва.

Досліджуючи кризу призму християнства процес формування сакральних цінностей, що визначив динаміку рецепції сакрального у ХХ – на початку ХХІ століття, можна пересвідчитися в наступному: на соціально-політичному (так би мовити, зовнішньому) рівні «маятникові рухи» простежуються у процесі багатовікової драматичної взаємодії ортодоксальних та антиклерикальних тенденцій; на рівні ментальному (внутрішньому) цей принцип знаходить вираження у гострому конфлікті віри та знання, що наскрізь пронизує європейську історію і демонструє періодичні коливання «маятника» від домінанти раціонального до інтуїтивного. Саме цей внутрішній аспект почасти дозволяє пояснити механізм окресленої закономірності: у зв'язку з поступовим зниженням авторитету церкви і, водночас, в силу перманентної потреби людини в існуванні сакральних цінностей відбувається періодичне (і систематичне!) зміщення акцентів – певна «міграція», пошук сакрального в інших сферах духу.

У цьому зв'язку необхідно зауважити, що із загального логічного цілого «випадає» антична культура – власне, культура дохристиянського періоду. У своїй фундаментальній праці «Сутінки Європи» Освальд Шпенглер взагалі принципово відмежовує культуру Західної Європи від античності, оскільки вона має свою цивілізаційну (а отже – завершальну) фазу – культуру Давнього Риму, після падіння якого розпочинається розвиток власне західноєвропейської культури. Віддаючи належне ґрунтовній та переконливій думці видатного вченого, ми, втім, будемо дотримуватися традиційного погляду на античність як ранню фазу розвитку європейської культури. По-перше, спадкоємність культурних зв'язків у різноманітних формах є очевидною й загальновідомою*. По-друге, саме в античну епоху можна вперше спостерігати зіткнення віри й знання, що згодом вповні розгорнеться в добу Відродження.

Каталізатором означеного конфлікту в Давній Греції стала дослідницька діяльність античних учених та мислителів. Медична практика Гіппократа (близько 460 р. до н. е., – 377 р. до н. е.) дозволила вченому зробити небувалий для свого часу висновок, що хвороби приносять не боги, а певні процеси в організмі людини. В античну добу зароджуються матеріалізм і натурфілософія. Наукові знання – астрономія, геометрія, філософія – вперше вступають у протиріччя з існуючою релігійною картиною світу.

Так, у ІІІ столітті до н. е. давньогрецький астроном, математик і філософ Аристарх Самоський (біля 310 р. до н. е. – біля 230 р. до н. е.) шляхом математичних обчислень вперше у європейській історії довів, що Земля обертається навколо власної осі й навколо Сонця, за що був звинувачений у богохульстві філософом-стоїком, представником релігійного напрямку у грецькій філософії Клеанфом. За свідченням Плутарха, Клеанф вважав, що греки повинні притягти Аристарха Самоського до суду за те, що він зрушує з місця центр світу, тобто Землю [4]. Діоген Лаерцій вказує на книгу «Проти Аристарха» серед праць Клеанфа. Два тисячоліття по тому, в 1752 році видатний російський учений Михайло Ломоносов наводить цей факт у своєму віршованому трактаті «Лист про корисність скла», порівнюючи позицію Клеанфа з консервативною реакцією духовенства на власну науково-дослідницьку діяльність.

Звинувачення у зневажанні богів мало велику вагу в античній Греції. Жертвою його став також засновник афінської філософської школи, математик і астроном Анаксагор з Клазомен (близько 500–428 рр. до н. е.), який пояснював за допомогою природних причин явища сонячного та місячного затемнень. Красномовство Перікла врятувало його від страти, яку було замінено на вигнання з Афін. Філософ гордо зауважував: «Не я втратив Афіни, афіняни втратили мене» [6].

Тим же звинуваченням скористалися афіняни й з метою розправи над Сократом (біля 469 р. до н. е. – 399 р. до н. е.). Сократ був наставником афінського політика й полководця Алквіада й врятував його життя під час бою. З часом Алквіад став диктатором, і незважаючи на те, що філософ засуджував його режим та всіляко повставав проти диктатури, роздратовані громадяни вважали причиною соціальних негараздів саме Сократа. Офіційно ж було оголошено, що Сократ не шанує богів, яких шанує місто, а вводить нові божества й цим розбещує молодь. Як вільний громадянин Афін, філософ не був страчений катом, а самостійно прийняв отруту**.

* Варто звернути увагу хоча б на такий факт: «Для християнства, що відчуло значний вплив неоплатонізму й стоїцизму, в цілому є характерною тенденція до релігійної героїзації Сократа у якості хоч і язичницького, але все ж таки спорідненого за духом мученика віри. Так, Августин Блаженний (354–430 рр.) у праці «Про град божий» відмічає наближеність до християнської філософії Сократової мудрості й Сократового прагнення вічної істини. Ще вище престиж Сократа котувався у представників грецької гілки патристики (філософії «отців церкви»), схильної до частих паралелей між Сократом та Христом» [3, с. 143]

** Історики Кембриджського університету вважають недостовірною версію, що Сократ став жертвою наклепу й обмови. Зокрема, професор Пол Картледж стверджує, що з погляду суду дії Сократа були протизаконними і мали на меті розхитування моральних устоїв того часу [7]. Натомість у 2012 р. в Афінах був проведений сучасний суд з участю відомих юристів з різних країн та глядачів. На суді

Наведені факти викликають стійкі асоціації з аналогічними гоніннями й stratami вчених та філософів у часи Середньовіччя та Відродження й, по суті, «проектують» їх у подальшу перспективу розвитку європейської культури.

Конфлікт віри й знання заявляє про себе й у спробах подолати численні протиріччя в процесі формування основних догматів християнського віровчення. Вже у IV столітті тлумачення Символу Віри викликало напружені суперечки. Однією з наріжних причин скликання Вселенських Соборів у Нікеї у 325 р. та Константинополі у 381 р. було вчення Арія – пресвітера в Александрії у IV столітті, учня Лукіана Антиохійського. Згідно з переконаннями Арія, Христос (Логос) не має божественної природи, оскільки був створений Богом-Отцем. Він не існував завжди і, як усе створене єдиним і неподільним передвічним творцем, мав свій початок. Попри те, що у 320 році Арія було відлучено від церкви, його вчення швидко розповсюджувалося на сході, й це загрожувало конфесійній єдності. Діяльність Соборів, скликаних у Нікеї та пізніше у Константинополі, призвела до остаточного формування християнського Символу Віри, втіленого у триєдиному божестві – Святій Трійці.

Починаючи з епохи Відродження, у європейській культурі спостерігається процес поступової втрати католицькою церквою статусу духовної монополії. В епоху Відродження християнська теоцентрична картина світу ще утримує домінуюче положення, проте гуманістичні, антропоцентричні тенденції помалу й неухильно торують собі шлях.

Витоки кризи європейської культури ХХ–ХХІ століть, на думку більшості дослідників, слід шукати у часи Просвітництва – епоху розквіту раціоналізму та атеїзму. Вповні погоджуючись з цим твердженням, додамо, що розкол віри й знання, на наш погляд, був спровокований суто зовнішніми, соціально-політичними причинами – негативною реакцією церкви на наукові відкриття. Слід звернути увагу на те, що в такій ситуації церква виступає, на жаль, не як осередок духовності, а як політичний інститут, що має на меті втримати владу й авторитет. Конфлікт віри й знання усвідомлюється й позиціонується як такий не з боку вчених-гуманістів, а провокується служителями культу. Бурхлива дослідницька діяльність не призводить до атеїстичних ідей; наукові відкриття лише підтверджують божественну велич. У цьому ж словому ряду стоять і аналогічні непорозуміння з інститутом церкви Григорія Сковороди, Михайла Ломоносова та інших вчених. На позиціях заперечення божественного начала не стояв навіть деїст Вольтер, перу якого належить знаменита фраза: «Якби не існувало бога, його слід було б вигадати»^{*}.

Драматизм означеного конфлікту неухильно посилюється з часом. Простежуючи немарксистську атеїстичну течію у філософії ХХ століття (праці Е. Фромма, А. Камю, Ж.-П. Сартра та ін.), слід зазначити, що вона не є принципово новою: напрями осмислення сакрального, що послідовно розвиваються в її річищі – богоборництво та пошук нових форм рецепції божественного начала – були сформовані ще у добу романтизму. Історичний досвід дозволяє дійти висновку, що релігійна криза ХХ–ХХІ століть є закономірним наслідком соціокультурної ситуації романтичної епохи.

Невідповідність біблійських оповідань, пропонованих християнською релігією, здобуткам сучасної науки досягла у ХІХ столітті стадії найгострішого протиріччя. Вперше перед мислячою елітою Європи постала необхідність якимось чином залагодити у своїй свідомості невідповідність між раціональним та інтуїтивним. Спроби перекинути міст через цю колосальну прірву знайшли вираження, з одного боку, в поетизації християнства та середньовічних ідеалів, з іншого – в антиклерикальних настроях. Філософи й митці вступають на шлях нищівної критики закоснілих церковних догм, звинувачують церкву у брехливості й ошуканстві. Німецький поет-романтик Генріх Гейне наголошує, що церква – «можновладна дама», перед якою в минулому схилялися лицарі, – стала нині старою й немічною і ладна піти до тих лицарів у служниці, обіцяючи «своїми піснями заколисати народи, щоб легше було накласти на сплячих пута й потім обстригти, як овець» [9, с. 235].

Факт створення романтиками «нової міфології» – своєрідна спроба заповнення духовного вакууму – виступає знаменним і значущим у цьому контексті. Ідея світової душі, часткою якої є душа кожної людини, стає тим фундаментом, на якому згодом виростають духовні практики

розглядалася справа Сократа. Думки професійних юристів, що виступили у ролі суддів, розділилися порівну, глядачі ж більшістю голосів висловилися на користь Сократа, в результаті чого філософа було виправдано [8].

** Загаданий крилатий вислів був ужитий Вольтером у його віршованому «Посланні до автора книги про трьох самозванців» (1769), яке стало відповіддю на «Книгу про трьох брехунів» анонімного автора (1768). «Книга...» містила жорстку критику трьох світових релігій. Вольтер засудив її зміст, оскільки (хоч і негативно відносився до церкви) не заперечував існування Бога з раціональних міркувань, вважаючи, що релігійність необхідна неосвіченим шарам населення як різновид морального гальма (див.: [10]).*

сучасності, що отримують своєрідне експериментальне підтвердження у психоаналітичних дослідженнях ХХ століття.

Підводячи підсумки щойно здійсненого ретроспективного огляду, доводиться визнати, що до рубежу ХІХ–ХХ століть європейське суспільство наблизилося з тягарем важко вирішуваної, але потребуючої вирішення проблеми узгодження раціональної ментальності зі сферою інтуїтивного. Ситуація відчутно ускладнюється тим, що процеси переосмислення сакральних цінностей, які відбуваються у сучасній культурі, виглядають негативно у звичному контексті ортодоксальної релігії. Попри всі зусилля розгорнути потужний процес відродження духовності шляхом реставрації інституту церкви, окреслена проблема не втрачає своєї актуальності і потребуватиме вирішення: занадто вже близько європейська культура й наука підійшли до усвідомлення діалектичної складності картини світу, щоб відвертатися від необхідності її переосмислення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Чижевский А. Л. Основное начало мироздания. Система космоса. Проблемы // Духовное созерцание. 1997. №1–2. С. 108–109.
2. Рашкова Р. Т. Ватикан и современная культура. Москва: Политиздат, 1989. 416 с.
3. Нерсесянц В. С. Сократ. Москва: Наука, 1977. 156 с.
4. Плутарх. О лике, видимом на диске луны (отрывок 6) // Философия природы в античности и в средние века / общ. ред. П. П. Гайденко, В. В. Петров. URL: http://www.astro-cabinet.ru/library/Plytarch/Plytarch_2.htm (дата звернення: 12.01.2018).
5. Богданов А. П. Перо и крест: Русские писатели под церковным судом. Москва: Политиздат, 1990. 480 с.
6. Солопова М. А. Анаксагор. URL: http://krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/filosofiya/ANAKSAGOR.html (дата звернення: 10.01.2018).
7. Socrates was guilty as charged. URL: <http://www.cam.ac.uk/news/socrates-was-guilty-as-charged> (дата звернення: 15.01.2018).
8. Сократа реабилитировали 2,5 тысячи лет спустя. URL: <http://www.utro.ru/articles/2012/05/26/1048978.shtml> (дата звернення: 5.12.2017).
9. Антонова О. А. Католицизм и искусство. ХХ век. Москва: Мысль, 1985. 175 с.
10. Энциклопедический словарь крылатых слов и выражений. URL: <http://www.bibliotekar.ru/encSlov/6/6.htm> (дата звернення: 16.01.2018).

Наталья Мозгалёва

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского
доктор педагогических наук, профессор (Украина)

Ирина Барановская

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского
кандидат педагогических наук, доцент (Украина)

Наталья Левая

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского
кандидат искусствоведения, старший преподаватель (Украина)

Европейский архетип сакрального в контексте исторического конфликта веры и знания

Аннотация. В статье рассматривается эволюция взаимодействия носителя европейской культурной традиции со сферой сакрального на разных этапах социально-исторического развития. Данное взаимодействие исследуется в контексте диалектического противостояния веры и знания как основополагающих форм духовной экзистенции человека. Последовательно прослеживаются разные стадии указанного конфликтного противостояния в разные периоды европейской истории. Внимание акцентируется на назревшей необходимости разрешения указанной проблемы, которая достигла кульминационной остроты в ХХ столетии.

Ключевые слова: сакральное, диалектическое противостояние, культура, духовность, кризис, европейское общество, институт церкви, христианство, «маятниковые движения», картина мира.

ABSTRACT

Natalya Mozgal`ova

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky
Dr (Education), Professor (Ukraine)

Iryna Baranovs`ka

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky
PhD (Education), Associate Professor (Ukraine)

Natalya Liva

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky
PhD (Arts), Senior Lecturer (Ukraine)

European archetype of the sacred in the context of historic conflict of faith and knowledge

Central place in the article occupies evolution of the interaction of European people with the sacred sphere on the different stages of social and historical progress. This interaction has been researched in the context of the dialectical opposition of faith and knowledge as basic forms of mental existention. Different stages of the confrontation in question have been concerned during different periods of European history. While human's notions of the world grow deeper, the way of thinking about sacre became deeper too. European culture evolved during a long period of time from animalistic conceptions of gods and spirits in the primitive society through antropomorphic beengs of antiquity to the monotheism of the Old Testament, and, finally, to the idea of the God, suffering for the people's sake. This long, ten-thousand-year evolution demonstrates a clearly expressed tendency of gradual transition from seaking of God in the external phenomena of the reality to the humans' concentration on their inner world, and thus to looking for the God in themselves. In the process of the research the conception of the sacre hasn't been reduced bya frames of any religion. We interpret the it more widely. The sphere of the sacredness goes far beyond the scope of religion. In the proces of social and historical development have been emerged the alternative institutions, besides the church. They exist till now, including such spheres as scientific research, art, ideology. Main attention in the article has been paid on the necessity decided of the conflict's which has reached its culmination in the 20th century. At the turn of the centuries humanity was charged with a difficult unsolved problem of coordination of the two realms of human psyche: rational and intuitive. This problem needs to be solved by now.

Key words: sacral, dialectic opposition, culture, spirituality, crisis, European society, institution of church, Christianity, «pendular motions», image of the world.

REFERENCES:

1. Chizhevskiy A. L. Osnovnoe nachalo mirozdaniya. Sistema kosmosa. Problemyi // Duhovnoe sozertsanie. 1997. №1–2. S. 108–109.
2. Rashkova R. T. Vatikan i sovremennaya kultura. Moskva: Politizdat, 1989. 416 s.
3. Nersesyants V. S. Sokrat. Moskva: Nauka, 1977. 156 s.
4. Plutarh. O like, vidimom na diske lunyi (otryvok 6) // Filosofiya prirody i v antichnosti i v srednie veka / obsch. red. P. P. Gaydenko, V. V. Petrov. URL: http://www.astro-cabinet.ru/library/Plytarch/Plytarch_2.htm (data zvernennia: 12.01. 2018).
5. Bogdanov A. P. Pero i krest: Russkie pisateli pod tserkovnyim sudom. Moskva: Politizdat, 1990. 480 s.
6. Solopova M. A. Anaksagor. URL: http://krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/filosofiya/ANAKSAGOR.html (data zvernennia: 10.01.2018).
7. Socrates was guilty as charged. URL: <http://www.cam.ac.uk/news/socrates-was-guilty-as-charged> (data zvernennia: 15.01.2018).
8. Sokrata reabilitirovali 2,5 tyisyachi let spustya. URL: <http://www.utro.ru/articles/2012/05/26/1048978.shtml> (data zvernennia: 5.12.2017).
9. Antonova O. A. Katolitsizm i iskusstvo. XX vek. Moskva: Myisl, 1985. 175 s.
10. Entsiklopedicheskiy slovar krylatyih slov i vyirazheniy. URL: <http://www.bibliotekar.ru/encSlov/6/6.htm> (data zvernennia: 16.01.2018).

Статтю подано до редколегії 30.01.2018 р.